

Narrativa konstruktioner av klass: Sociala ordningar och positioneringar i läroverkets studentuppsatser under 1900-talets första tre decennier

Johan Wickström & Linn Areskoug

Abstract • Narrative constructions of social class: Social orders and positions in student essays from the Swedish Grammar School during the first three decades of the twentieth century The article studies class formation in Swedish Grammar School, and how the parallel school system contributed to the forming of social classes. The source material consists of student essays dealing with industrialism, the rise of the working class, the labour movement, and the future lives of students from their own perspective. The research questions focus on how the social structures were described in these essays and in what way various discourses from school textbooks influenced the student essays. The study is based on Althusser's concept "interpellation", which is a point of departure in our understanding of the essays as an act in which students negotiate narratives of the textbooks and position themselves within the society. In this discursive act, the working class was constructed as the Other, mainly carrying pejorative characteristics. Furthermore, the student essays paint a picture of the educated upper class, i.e. the social group of students, having the task of morally educating the lower classes. Thus, the student essays bear witness to how young men of the privileged class, positioned themselves in the social topography of their time.

Keywords • social class [social klass], class formation [klassformering], social representation, student essays [studentuppsatser], Grammar School [läroverk]

Inledning och bakgrund

I kölvattnet av den agrara revolutionen och industrialismen utvecklades ett parallellskolesystem i Sverige med skilda skolformer för olika samhällsklasser.¹ Detta system fungerade som en överbyggnad och en del av en ideologisk statsapparat i det framväxande klassamhället,² där skolan inte bara reproducerade befintliga klasskillnader utan också aktivt deltog i konstruktionen av sociala klasser. Parallellskolesystemet bidrog till att forma olika sociala grupper både som "klasser i sig" och som "klasser för sig".³ Det förstnämnda avser klassformering som ett socialt faktum, där grupper etablerades som klasser i relation till produktion och ägande. Det sistnämnda handlar om hur individer konstruerar eller blir medvetna om sin egen och andras klasstillhörighet.

1 Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850* (Lund: Arkiv, 1986); Lars Pettersson, *Frihet, egendom, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1992); Christina Florin och Ulla Johansson, *"Där de härliga lagrarna gro": Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914* (Stockholm: Tiden, 1993).

2 Louis Althusser, *Filosofi från en proletär klassynpunkt* (Lund: Arkiv förlag, 1976).

3 Karl Marx, *Filosofins elände* (Göteborg: Proletärlitteratur, 1981), 186; Magnus Nilsson, "Från klass i sig till klass för sig," *Clarté: Partipolitiskt obunden socialistisk tidskrift* 15, nr 1 (2015).

Klassformeringen skedde således både konkret och ideologiskt.⁴ Parallellskolesystemet fungerade i praktiken som en sorteringsmekanism där en konkret klassformering ägde rum, då de olika skolformerna skapade skilda framtidsutsikter för sina elever. Läroverkseleverna fostrades för intellektuella arbeten, medan folkskolans elever förbereddes för manuella yrken. Läroverken öppnade dörrar till karriärer inom stat, kyrka och näringsliv.⁵ Folkskolan gav inte sådana möjligheter, även om det så småningom etablerades kopplingar mellan folkskolan och läroverken.⁶

Hur skolsystem i kapitalistiska samhällen fostrar vissa barn till arbetare och andra till överordnade positioner i samhället har analyserats i tidigare forskning.⁷ Inom brittisk marxistisk forskning har särskilt E.P. Thompson studerat hur arbetarklassen format sig som en historisk aktör genom kultur och klasskamp.⁸ För svenskt vidkommande finns studier som studerat social representation i läromedelstexter⁹ och studier som har visat att folkskolan präglades av kristen och nationalistisk fostran samt framhöll arbetardygder som punktlighet, skötsamhet och lydnad.¹⁰ Samtidigt är frågan om hur skolans undervisning bidrog till att konstruera, rekonstruera eller ifrågasätta de sociala ordningarna i det framväxande svenska klassamhället förhållandevis obeforskad. Denna artikel bidrar till forskningen genom att undersöka hur läroverkselever i sina studentuppsatser beskrev sociala ordningar i Sverige och hur de placerade sig själva i dessa ordningar.

Den samtida forskningen om klass har ofta formulerats i polemik mot marxistiska klassbegrepp under intryck av feministisk, postmodern och poststrukturalistisk teori.¹¹ Den postmarxistiska klassforskningen utgår i regel från konstruktivistiska klassbegrepp, det vill säga den uppfattar klass i termer av *social klassificering*.¹² Med detta avses att klass skapas genom språkliga konstruktioner på olika arenor.¹³ Denna forskning är kritisk mot äldre statiska klassbegrepp och betonar att sociala ordningar inte

4 Ulf P. Lundgren, *Att organisera omvärlden: En introduktion till läroplansteori* (Stockholm: Utbildningsförl., 1989), 39ff, 52, 65.

5 Esbjörn Larsson och Johan Prytz, "Läroverk och gymnasieskola," i *Utbildningshistoria: En introduktion*, red. Esbjörn Larsson och Johannes Westberg (Lund: Studentlitteratur, 2024).

6 1894 bestämdes att realskolans tredje klass motsvarade folkskolans första klass. 1909 kunde folkskoleelever genom att delta i mellanskolan ta realexamen. 1927 blev de första åren i folkskolan i praktiken en bottenskola för alla elever. Se Larsson och Prytz (2024), 143–47.

7 Samuel Bowles och Herbert Gintis, *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life* (New York: Basic Books, 1976).

8 E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (London: Victor Gollancz Ltd, 1963).

9 Se Johan Wickström, *Våra förfäder var hedningar: Nordisk forntid som myt i den svenska folkskolans pedagogiska texter fram till år 1919* (Västerås: Edita Västra Aros, 2008); Anne Berg och Esbjörn Larsson, "Diligent and Docile Workers: Descriptions of the Working Poor and the Social Order in the *Läsebok För Folkskolan*, 1868–1920s," *Paedagogica Historica* 59, nr 1 (2023), 19–35.

10 Herbert Tingsten, *Gud och fosterlandet: Studier i hundra års skolpropaganda* (Stockholm: Norstedts, 1969); Sven Hartman, *Det pedagogiska kulturarvet: Traditioner och idéer i svensk undervisningshistoria* (Stockholm: Natur & Kultur, 2005), 44.

11 För en översikt av klassforskningen, se Peter Calvert, *The Concept of Class: An Historical Introduction* (New York: St. Martin's Press, 1982) samt Ulrika Holgersson, *Klass: Feministiska och kulturanalytiska perspektiv* (Lund: Studentlitteratur, 2011).

12 För en översikt, se Holgersson (2011); Carl-Filip Smedberg, *Klassriket: Socialgruppsindelningen som skillnadsteknologi under 1900-talet* (Uppsala: Uppsala universitet), 23–25; David Cannadine, *Class in Britain* (New Haven/London: Yale University Press, 1998).

13 Holgersson (2011), 31; Smedberg (2022), 26.

är ekonomiskt deterministiska utan att de förhandlas och konstrueras på olika arenor, som i undervisningen med läroböcker.¹⁴ I den här artikeln utgår vi visserligen från att parallellskolesystemet på ett övergripande plan bidrog till reproduktion av klass-samhället, men vi hävdar samtidigt att klassformeringen genom skolväsendet måste förstås som en process där utgången inte är given på förhand. Skolväsendets narrativ om sociala ordningar ser vi som en del av denna klassformering, vilken kan studeras i såväl folkskolans som läroverkets läroböcker. Med didaktisk terminologi förstår vi dessa sociala ordningar som *meningserbjudanden* till eleverna gällande samhället och deras sociala positioner inom det.¹⁵

Läroverkseleverna under slutet av 1800- och början av 1900-talen rekryterades främst ur över- och medelklasserna.¹⁶ Elevernas tolkning av och sociala positionering i relation till dessa meningserbjudanden kan undersökas empiriskt i texter som eleverna själva producerade under sin skolgång. Läroverksstadgorna från 1862 och framåt föreskrev att läroverkseleverna skulle genomföra ett skriftligt prov i form av en uppsats i modersmålet.¹⁷ Dessa uppsatser finns i hög grad bevarade i landsarkiven, och utgör ett rikt material med berättelser om samtiden, samhället och historien. I artikeln studeras studentuppsatser i modersmålet skrivna av läroverkselever under 1900-talets första decennier. Studentuppsatserna som valts ut behandlar samhällsfrågor och innehåller beskrivningar av befolkningen förr och nu.¹⁸ För läroverken finns förteckningar över vilka läromedel som användes i undervisningen, vilket möjliggör ett studium av hur undervisningsinnehåll mottogs och behandlades av eleverna själva.

Syftet med artikeln är följaktligen att studera hur läroverkselever förhandlade de sociala ordningar som erbjöds av läroböckerna och hur de, genom att själva berätta om sociala ordningar, därmed medskapade både klassamhället och sig själva som en "klass för sig".¹⁹ Artikeln ämnar besvara följande frågeställningar:

1. Vilka sociala ordningar med olika sociala grupper förekommer i uppsatserna och hur konstrueras dessa i relation till varandra?
2. Hur förhåller sig uppsatsernas sociala ordningar till meningserbjudandena i de läroböcker som läroverkseleverna läste?
3. Hur positionerar läroverkseleverna sig själva i relation till de sociala ordningar som skildras i uppsatserna?

Material

Det primära källmaterialet består av 37 handskrivna studentuppsatser från läroverken i Uppsala landsarkivs upptagningsområde, nämligen från de högre allmänna läroverken i Uppsala, Strängnäs och Falun samt från den privata, kristna Fjellstedtska skolan

14 Holgersson (2011), 159ff.

15 Se Tomas Englund, "Undervisning som meningserbjudande," i *Didaktik – teori, reflektion, praktik*, red. Michael Uljens (Lund: Studentlitteratur, 1997).

16 Florin och Johansson (1993), 206.

17 Birger Thorén, "Studentexamen 1864–1963" i *Studentexamen 100 år*, red. Birger Thorén (Stockholm: Natur & Kultur, 1963).

18 John Landquist, *Så skriver man A i modersmålet: 50 A-uppsatser i studentexamen 1946–1951 samt systematisk förteckning över ämnen för svensk uppsats 1864–1951* (Stockholm: Medén, 1951).

19 Nilsson (2015).

i Uppsala.²⁰ För läroverken i Uppsala och Falun finns årsredogörelser där det framgår vilka texter som använts i historieundervisningen, och studien omfattar även några av de läroböcker i historia som uppsatsförfattarna läste under sin tid i läroverket.²¹

Urvalsperioden är den industrikapitalistiska epoken från 1860 till 1930-talet, men samtliga uppsatsämnen som studeras är från 1900-talets första decennier.²² Under en stor del av denna period tilläts endast pojkar att gå i läroverken.²³ Urvalet har dels styrts av vilka uppsatser som är bevarade, dels av ämnesinnehåll utifrån förteckningar över uppsatsämnen för modersmålsskrivningarna under varje termin.²⁴ Eleverna fick välja bland uppsatsämne utifrån en av Skolöverstyrelsen fastslagen lista.²⁵ Uppsatser med ämnen om samhälle, klassfrågor, socioekonomiska förändringar och relationer mellan sociala grupper har inkluderats, men också uppsatser där eleverna självständigt reflekterar kring sig själva och sin framtid.

Eftersom valet var fritt, varierar antalet uppsatser med relevanta ämnen stort mellan läroverken. Långt ifrån alla studentuppsatser finns bevarade. Även om samtliga skrivningar i svenska skulle sparas, är många uppsatser utgallrade. För vissa läroverk finns endast skrivningar bevarade för de år som slutar med 3 och 8. Gallringarna har dock inte skett konsekvent.²⁶ Vi har därför manuellt undersökt vilka uppsatser som finns bevarade genom att beställa in häftena med uppsatser från de aktuella terminerna. Urvalet landade i två kategorier av uppsatser. Den första kategorin skildrar klassamhällets framväxt med ämnen som ”Industrialismens inverkan på samhällsförhållandena” (vårterminen 1919, 19 uppsatser), ”Arbetsgivaren och arbetstagaren” (vårterminen 1930, 12 uppsatser) samt ”Den svenska arbetarklassens väg till politiskt inflytande” (vårterminen 1933, 6 uppsatser). I dessa uppsatser har vi funnit sociala ordningar med tillhörande klassifikationer. Den andra kategorin består av uppsatsämnet ”Vid skiljevägen – två nyblivna studenter samtala om sina framtidsplaner” (vårterminen 1931, 16 uppsatser). Denna kategori ger möjlighet att studera elevernas sociala positionering och hur de skriver in sig i sociala ordningar. Urvalet gör inte anspråk på att vara uttömmande. Däremot inringar avgränsningen ett analyserbart corpus med signifikanta exempel på elevernas sätt att konstruera sociala ordningar.

20 Se Arkivförteckningar för Högre allmänna läroverket i Falun 1643–1966, Högre allmänna läroverkets i Strängnäs arkiv (1850–1966), Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare, Förteckning över Stiftelsen Fjellstedtska skolans arkiv i Landsarkivet i Uppsala (Riksarkivet).

21 Se Redogörelse för allmänna läroverken i Upsala, Norrtelje och Enköping samt pedagogien i Öregrund under läsåret 1879–80; dito 1880–81; Inbjudning till årsexamen och slutförningarna vid Högre Elementarläroverket i Falun den 3 och 4 juni 1878, del 1. Årsberättelse om Högre Elementarläroverket i Falun; Redogörelse för Uppsala Högre Allmänna läroverk under läsåret 1926–1927; Redogörelse för Högre Allmänna Läroverket i Uppsala under läsåret 1918–1919; Redogörelse för Högre Allmänna Läroverket i Uppsala under läsåret 1929–1930; Inbjudning och Årsexamen och slutförningar vid Högre Allmänna Läroverket i Falun den 3 och 4 juni 1880, del 1. Årsberättelse om Högre Allmänna Läroverket i Falun; Redogörelse för Högre Allmänna Läroverket i Falun Läsåret 1918–1919; Redogörelse för Högre Allmänna Läroverket i Falun Läsåret 1930–1931.

22 Avgränsningen av den industrikapitalistiska perioden i Sverige bygger på Lars Magnusson, *An Economic History of Sweden* (London/New York: Routledge, 2000).

23 Kvinnor fick gå i allmänna läroverk från år 1927, se SCB, *Flickor och pojkar i skolan: En historisk översikt* (Örebro: Statistics Sweden, 2021), 47.

24 Landqvist (1951).

25 Olof Petersson, *Studentexamen* (Stockholm: SNS förlag, 2010).

26 Ina-Maria Jansson, *Lärdom och fostran: En guide till skolarkiven på Landsarkivet i Uppsala*. Landsarkivet i Uppsala, småskriftserie nr 9 (Uppsala: Landsarkivet, 2013), 26.

Studentuppsatserna utgör ett sammanhängande källcorpus och även om vi refererar till enskilda uppsatser har inte uppsatsförfattarna studerats individuellt. Vi har istället studerat uppsatserna tematiskt utifrån artikelns frågeställningar. Vi har heller inte gjort jämförelser mellan läroverken, vilket hade varit möjligt och fruktbart för att studera regionala skillnader. Uppsatserna har skrivits under en period av fjorton år mellan 1919 och 1933. Den politiska händelseutvecklingen under denna period var dramatisk. Det första världskrigets slut, ryska revolutionen, hungerkravaller, klasskonflikter och revolutionsstämningar präglade samtiden, samtidigt som den allmänna rösträtten etablerades och socialdemokratin gjorde sitt segertåg.²⁷ I förekommande fall har vi noterat kronologiska skillnader i uppsatsernas sociala klassifikation och därvid gjort samtidshistoriska noteringar.

Studentuppsatserna i modersmålet är en genre med särskilda karaktäristika. Uppsatserna skrevs som en del av den skriftliga examinationen inför avgångs-, mogenhets- och studentexamen.²⁸ För att få delta i den muntliga prövningen för studentexamen var modersmålsuppsatsen tvungen att bli godkänd.²⁹ Uppsatsen var således viktig för elevernas möjlighet att avlägga examen, och för deras framtid. Vi kan förutsätta att eleverna ansträngde sig för att skriva så bra uppsatser som möjligt. Uppsatsen skrevs för hand i en skrivsal under en tidsrymd av sex timmar³⁰ och bedömdes av läraren som satte betyg och gjorde markeringar i marginalen.³¹ Vid bedömningen togs särskild hänsyn till den språkliga framställningen men efterhand kom det ämnesmässiga att bli mer betydelsefullt.³² Flera forskare har dryftat frågan om hur man bör se på genren studentuppsatser i relation till elevernas författarskap.³³ Frågan är central för föreliggande artikel eftersom vi är intresserade av elevernas egna sociala positionering samt hur de sociala ordningar som de läst om i sina läroböcker behandlas. Vissa forskare har betonat uppsatsernas instrumentella karaktär. Studenterna skrev på ett visst sätt eftersom de skulle bli bedömda.³⁴ Utifrån ett sådant perspektiv har uppsatserna ett lågt källvärde för elevernas "självständiga ventilerande av sina uppfattningar och erfarenheter".³⁵ Förvisso kan man betona att studentuppsatserna kan ses som en strategisk skrivhandling i relation till själva examinationen, samtidigt var uppsatsskrivandet

27 Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen: Svensk samhällsutveckling 1809–1992* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1995), 178–93.

28 Denna examen hade olika benämningar under undersökningsperioden. Se Thorén (1963), 90.

29 Evert Ullstad, "Modersmålet," i *Studentexamen 100 år*, red. Birger Thorén (Stockholm: Natur & Kultur, 1963), 90.

30 Thorén (1963), 9.

31 Anna Sahlée och Mikael Kalm, "Bedömningspraktik i förändring. Lärares markeringar i studentuppsatser under 100 år," i *Svenskans beskrivning 37: Förhandlingar vid trettiosjunde sammankomsten Åbo 8–10 maj 2019*, red. Sara Haapamäki, Ludvig Forsman och Linda Huldén (Åbo: Åbo Akademi, 2020), 284. Betyget kunde dock fram till år 1910 underkännas av universitetets censorer även om lärarna satt ett godkänt betyg.

32 Lena Lötmarker, *Krian i förvandling: Uppsatsämnen och skrikanvisningar för läroverkets svenska uppsatsskrivning* (Lund: Lunds universitet, 2004).

33 Se exempelvis Kjell Lars Berge, *Skolestilen som genre* (Oslo: Cappelen, 1988), 19; Sten-Olof Ullström, *Likt och olik: Strindbergsbildens förvandlingar i gymnasiet* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag, 2002), 27–29; Christopher Pihl, "Hjältarnas död och frihetens fortbestånd: Historiemedvetande i uppsatser från Högre allmänna läroverket i Uppsala 1930 och 1950," självständigt arbete på avancerad nivå (Sundsvall: Mittuniversitetet, 2016), 6.

34 Berge (1988), 19.

35 Pihl (2016), 6.

också rituellt. Studentexamen var en initiationsrit med syfte att bevisa ”förmågan att bemästra den vuxna, kultiverade borgerlighetens kulturella repertoar och förmågor i en rad avseenden”.³⁶

Vi uppfattar studentuppsatsen både som en sluten och öppen textgenre. Den är sluten eftersom den var instrumentell och bedömdes gällande form och innehåll, men samtidigt är den öppen eftersom det fanns både förväntningar på och en reell möjlighet för eleverna att sätta sin prägel på texterna. Eleverna kunde välja stil, hur ämnet skulle behandlas, vilka källor som skulle åberopas samt i vilken grad de själva positionerade sig i relation till de frågor som behandlades. Detta är särskilt tydligt i ”Vid skiljevägen”, där studenterna förväntas fantisera om framtida möjligheter för människor tillhörande deras egen sociala kategori. Uppsatserna betraktas alltså som en arena där studenterna hade möjlighet att själva narrativt (åter)skapa sociala ordningar och sina positioner inom dessa ordningar om än utifrån uppsatsgenrens begränsningar och med beaktande av att eleverna säkerligen också försökte behaga de bedömande lärarna.

De studerade läro- och läseböcker i historia har använts i de berörda läroverken. Eftersom de är skrivna för undervisningen i en specifik skolform och innehåller vad som ansetts värt att veta inom ett givet område, kan deras sociala narrativ betraktas som starkt normativa med statligt sanktionerad kunskap om samhället.³⁷ Vi studerar avsnitt i böckerna med samhällsskildringar och sociala narrativ som har bäring på berörda uppsatsämnen. Detta är alltså inte en förutsättningslös studie av läromedlens sociala ordningar, utan ett neddyk i meningserbudanden som sannolikt har utgjort avstamp för läroverkselevernars skildringar. Detta leder oss till frågan om hur relationen mellan läroverkseleverna, läromedlens sociala narrativ och staten ska förstås, alltså vilka teoretiska utgångspunkter som styr undersökningen.

Teoretiska utgångspunkter och metod

Teoretiskt bygger artikeln på en kombination av strukturalistisk marxistisk teori och en konstruktivistisk ansats.³⁸ Från strukturalistisk marxism hämtar vi den övergripande synen på att klasstrukturer är reellt förankrade i ägande- och produktionsförhållanden. Detta är den yttersta basen för vilka konstruktioner av sociala grupper som är möjliga. Samtidigt är vi öppna för variationer i hur dessa klasstrukturer formuleras på olika arenor, exempelvis inom skolväsendet.³⁹

36 Ullström (2002), 28.

37 Staffan Selander ”Pedagogiska texter och andra artefakter för kunskap och kommunikation: En översikt över läromedel – perspektiv och forskning,” i *Statens Offentliga Utredningar* (SOU 2003:15, 2003), 184; Niklas Ammert, ”Om läroböcker och studiet av dem,” i *Att spegla världen: Läromedelsstudier i teori och praktik*, red. Niklas Ammert (Lund: Studentlitteratur, 2018); Eckhardt Fuchs, Inga Niehaus, Almut Stoletzki, *Das Schulbuch in der Forschung: Analysen und Empfehlungen für die Bildungspraxis* (Göttingen: V & R Unipress, 2014), 23.

38 Vissa klassforskare har argumenterat för att överge det marxistiska klassbegreppet till förmån för postmodernt influerade klassbegrepp, se Ulrika Holgersson, ”Klass och postmodernism,” *Tidskrift för Genusvetenskap* nr 3–4 (2008).

39 Problemet med hur relationen mellan bas och överbyggnad ska förstås har diskuterats livligt inom marxistisk forskning. Vissa forskare, som Gramsci, Althusser och Thompson, lämnar aldrig tesen om basens primat även om de förespråkar olika grader av autonomi för överbyggnaden. Andra, postmarxistiska forskare som Chantal Mouffe och Ernesto LaClau, har övergett tesen. Se vidare Robert Paul Resch, *Althusser and the Renewal of Marxist Social Theory* (Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1992), 53–54; Holgersson (2011), 139; Marianne Winther Jørgensen och Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod* (Lund: Studentlitteratur, 2000), 25–28.

Vi studerar en begränsad del av klassamhällets framväxt genom att fokusera klassformeringen i läroverkets undervisning, närmare bestämt i en specifik typ av artefakter, nämligen läroverkselevernars uppsatser och deras läroböcker. Parallelskolesystemet betraktas som en överbyggnad i det klassamhälle som växte fram under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Begreppet *ideologisk statsapparat* hämtas från Louis Althusserns uppdelning mellan den repressiva respektive den ideologiska statsapparaten. Den *ideologiska statsapparaten* utgörs av institutioner, exempelvis skolväsendet, som försökte få befolkningen att uppfatta klassamhälle som legitimt.⁴⁰ Althusser utgick från en gramsciansk förståelse av hegemoni, alltså utifrån frågan om hur samförstånd skapas och upprätthålls med hjälp av ideologiska medel i ett samhälle präglad av motsättningar mellan ägande och arbetande klasser.⁴¹ Ideologi fungerar således medierande mellan maktutövningen och individerna.⁴² I enlighet med Althusser utgår vi från att ekonomin bestämmer innehållet i de ideologiska statsapparaterna ”i sista hand”.⁴³ Inom skolväsendet skedde en ideologisk reproduktion av klassamhället, där eleverna från olika samhällsklasser mötte *meningserbjudanden* om klassamhället. Begreppet synliggör att undervisningens innehåll och dess resultat (i form av elevernas lärande och uppfattningar) inte är samma sak⁴⁴, utan ett erbjudande om mening som eleverna kan förhålla sig till på olika sätt. Särskilt i läroböckernas innehåll om samhälle och historia erbjöds eleverna skildringar av nutida och historiska sociala ordningar, vilka de förväntades bearbeta och internalisera i sina egna förståelser av samhället och deras egen position inom detsamma. Detta skedde explicit när de beskrev samhället i studentuppsatserna. Begreppet *meningserbjudanden* sätter fokus på att läroverkseleverna tillika uppsatsförfattarna kunde förhålla sig till och tolka läroböckernas narrativ med sociala ordningar *på olika sätt* när de producerade egna sociala skildringar. Samtidigt innehöll de statligt sanktionerade läroböckerna auktoritativa och kraftfulla sociala ordningar som läroverkseleverna behövde förhålla sig till när de själva skrev om samhället, vilket leder oss till att även läromedlens sociala narrativ behöver studeras i samband med analys av läroverkselevernars uppsatser.

Vi menar att när läroverkseleverna uppmanades att skriva om samhället så skedde samtidigt en interpellationsprocess. För att komma åt hur individerna internaliserade ideologi myntade Althusser begreppet *interpellation*, förstått som en ”constitutive process where individuals acknowledge and respond to ideologies, thereby recognizing themselves as subjects”.⁴⁵ Vid *interpellationen* blir individerna subjekt, och inrangerade, i en social ordning.⁴⁶ Interpellationen är en händelse där individen ”svarar” på ett rop och i samma stund redan existerar som social varelse inom ramen för en klass-

40 Louis Althusser, ”Ideologi och ideologiska statsapparater,” i *Filosofi från en proletär klassynpunkt*, Louis Althusser (Lund, 1976).

41 Antonio Gramsci, ”Hegemony, Relations of Force, Historical Bloc,” i *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935*, red. David Forgacs (New York: New York University Press, 2000), 195.

42 Althusser (1986), 162.

43 Resch (1992), 53.

44 Englund (1997); Tomas Englund, ”Om relevansen av begreppet didaktik,” *Acta Didactica Norge* 1, nr 1 (2007).

45 Cindy Nguyen, ”Althusser, Ideology and Interpellation,” in *The Chicago School of Media Technology* (odat), <https://lucian.uchicago.edu/blogs/mediatheory/keywords/interpellation/> (access 20 augusti 2024)

46 Ibid.

ordning.⁴⁷ Interpellationen är en ständig process och måste förstås holistiskt i relation till läroverkets utbildning, men det är ändå möjligt att betrakta uppsatserna som delar av "svar" på de "rop" (meningserbjudanden om sociala ordningar) som skolan sänt ut. I samma stund som eleverna "svarar" tolkas och omförhandlas skolans narrativ och de bidrar därmed diskursivt till klassformering och deras egen positionering inom samhällets sociala ordningar.

Interpellationen kan förstås med hjälp Michael W. Apples distinktioner mellan tre sorters responser på läromedelstexter, nämligen *dominerade* (dominated), *förhandlande* (negotiated) och *oppositionella* (oppositional) läsningar.⁴⁸ Genom dessa tre begrepp analyserar vi hur uppsatserna tolkar och förhandlar läroböckernas sociala ordningar. Begreppen utgör verktyg för att studera variationen i hur uppsatserna förhåller sig till läroböckernas sociala narrativ. I en *dominerad läsning* övertas budskapet och tendenserna i läroböckerna och behandlas som ett faktum. I en *förhandlande läsning* accepteras visserligen huvudbudskapet, men uppsatsen ifrågasätter eller modifierar någon detalj i läroböckernas framställning, medan en *oppositionell läsning* motsätter sig budskapet och tendenserna i texten.

Den textanalytiska studien består av två delar: I den första delen studeras sociala ordningar i de tre uppsatskategorierna "Industrialismens inverkan på samhällsförhållandena" (1919), "Arbetsgivaren och arbetstagaren" (1931) samt "Den svenska arbetarklassens väg till politiskt inflytande" (1933). Olika versioner av sociala ordningar kartläggs samtidigt som uppsatsernas socionym, sociala klassifikation och hierarkisering undersöks. Med *socionym* avses namn och beteckningar på de olika sociala grupper som skildras i uppsatserna.⁴⁹ Med *social klassifikation* avses vilka egenskaper som knyts till de sociala grupper vilka befolkar de sociala ordningarna. Utöver detta undersöks hur studentuppsatserna förhåller sig till läroböckernas meningserbjudanden. I den andra delen studeras hur eleverna skriver fram sin egen sociala position i relation till de sociala ordningarna. Dessa uppsatser tillhör kategorin "Vid skiljevägen" (1931). Artikeln avslutas med en sammanfattande diskussion där studiens frågeställningar diskuteras.

Sociala ordningar under industrialismens framväxt

Meningserbjudanden om industrialismen och dess sociala konsekvenser förekommer i de flesta läroverksläroböcker från hela undersökningsperioden. Dikotomin mellan "arbetare" och "arbetsgivare" förekommer även som rubrik i en av de tidiga historieläroböcker som läroverkseleverna läste under den aktuella perioden.⁵⁰ Flera andra läroböcker skildrar industrialismens framväxt och dess sociala konsekvenser i form av nya klasser.⁵¹ Även i själva uppsatsrubrikerna förekommer sociala ordningar, vilka

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Michael W. Apple, "The Text and Cultural Politics," *Educational Researcher* (1992), 10.

⁴⁹ Begreppet är hämtat från Wickström (2008), 165.

⁵⁰ Claes Theodor Odhner, *Lärobok i fäderneslandets historia samt grunddragen av Norges och Danmarks historia för realskolan* (Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1908), 297.

⁵¹ Se exempelvis J.R. Pallin, *Lärobok i fäderneslandets historia för allmänna läroverkens högre klasser* (Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1918), s. 273; A. Rydfors, *Allmän historia för realskolor, samskolor, flickskolor o.d.* (Stockholm: C.E. Fritzes Bokförlags Aktiebolag, 1912), 314–15; J.R. Pallin och Gustaf Jacobson, *Lärobok i nya tidens historia för allmänna läroverkets högre klasser* (Stockholm: P. A. Norstedts & Söner, 1925), 216–18.

också ska ses som meningserbjudanden. Rubriken "Arbetare och arbetsgivare" (1930) anslår en social dikotomi och i "Den svenska arbetarklassens väg till politiskt inflytande" (1933) förekommer ett klassbegrepp. Det finns negativa värderingar av industrialismen i läroböckernas narrativ, men ingen tydlig legitimering av sociala hierarkier per se. Det är därför intressant att konstatera att uppsatserna gör förhandlade läsningar genom att avge förklaringar till de sociala ordningarna med att antingen förstärka eller tona ned sociala motsättningar. De flesta uppsatserna från tidsperioden anslår att det existerar sociala ordningar och berättar hur de har växt fram och förändrats över tid.⁵² De flesta uppsatserna tar dock inte sin utgångspunkt i ett avlägset förflutet, utan skildrar i enlighet med uppsatsrubrikerna framväxten av en ny social ordning i samband med industrialiseringen och framväxten av arbetarrörelsen.⁵³ Flera uppsatser från såväl 1910-talet som 1930-talet förankrar sina sociala ordningar i naturen⁵⁴ eller historien.⁵⁵ Linderman (1930) gör en historiserande tolkning:

Sedan urminnes tider, så långt historien går tillbaka, ha alltid den ena människan gjort den andra till sin slav och tjänare. Över denne har hon sedan styrt med egen-mäktig hand. Slaven har att utföra det så kallade "grovgröt", medan husbonden skördat frukterna av mödan.⁵⁶

Här proklameras att social skiktning alltid har ägt rum och kategorierna "slav" och "husbonde" förankras i ett långt förflutet. Tydligast motiveras dock en social skiktning i Holmgren (1919) som framhåller det ovillkorliga i social över- och underordning:

Det har alltid funnits 'stark' och 'svag', herre och slav, över- och underklass. Den ena människan är mindre väl utrustad än den andra, fysiskt och intellektuellt, och hon dukar följaktligen under för den starkare och blir dennes tjänare [...] Slaveriet upphävdes, men icke så skillnaden mellan stark och svag; över- och underklass funnos ändå: frälse och ofrälse [...] istället kom skillnader mellan arbetare och icke arbetare. Livet är således en strid mellan starka och svaga, en kamp för tillvaron, och det är ju alldeles givet, att det icke är frivilligt och utan knot, den svage underkastar sig den starke eller finner sig i sin underordnade ställning.⁵⁷

Citatet belyser en deterministisk och socialdarwinistiskt präglad syn på den sociala ordningen, där skillnaden mellan stark och svag förklarar såväl förflutna som samtida sociala ordningar. Enligt uppsatsen kan inte sociala hierarkier utplånas, men mildras.⁵⁸ Socialdarwinismens idé att kampen om tillvaron även innefattar människans värld⁵⁹ är

52 Se exempelvis Johansson (1919); Matsson (1919); Holmgren (1919); Åkerfeldt (1930); Blomkvist (1930); Svensson (1930); Olsson (1933); Björkgren (1933).

53 Detta gäller i stort sett alla uppsatser. Det finns några undantag, exempelvis Enderlein (1927) som har en subjektiv beskrivning som inleds med läsning av morgontidningens rubrik om strejk och strejkbrytare.

54 Johansson (1919).

55 Holmgren (1919); Linderman (1930).

56 Linderman (1930).

57 Holmgren (1919).

58 Johansson (1919).

59 Richard Weikart, "Was Darwin or Spencer the Father of Laissez-Faire Social Darwinism?" *Journal of Economic Behavior & Organization* 71 (2009), 21.

dock inte det enda ideologiska inslaget i framskrivningen av de sociala ordningarnas fundament. Det finns också exempel på motsatsen, nämligen uppsatser som skildrar ursprungstillståndet som ett egalitärt samhälle bestående av "fria män",⁶⁰ vilket samtidigt förstås implicerar en osynliggjord kategori av "ofria män". Det finns också belägg för sympatier för forntidens arbetare, vilka sägs ha behandlats godtyckligt i relation till samtidens arbetare.⁶¹ I andra fall framställs det förflutnas sociala hierarki som mer harmonisk då arbetaren var sin egen arbetsgivare.⁶² Ljungar (1919) beskriver ett idealiskt förhållande mellan "mästare och gesäller, arbetare och arbetsgivare" i det förflutna.⁶³ Samtliga dessa yttranden är formulerade under mellankrigstiden, då Sverige präglades av stora klassmotsättningar mellan konservativa och radikala grupper.⁶⁴ När socialdemokratin fick regeringsställning under början av 1920-talet framträdde motsättningarna mindre tydligt.⁶⁵ Arbetarrörelsens och liberalernas krav på rösträtt och jämlikhet bildar dock en fond mot vilken vi kan förstå ytterlighetspositionerna i uppsatsernas motiveringar till den sociala ordningen vilken skildras på två huvudsakliga sätt: som en agrart baserad ordning eller som en skrämmässig social ordning.

En ursprunglig agrar social ordning

Ett vanligt motiv i skönlitteratur från sekelskiftet är negativa skildringar av industrialismen där det finns ett tydligt "före" och "efter" med moraliska konsekvenser för människorna. En samtida trop för industrialismens konsekvenser var att ställa lantlig lycka och ett enkelt liv på egen gård i skarp kontrast till en olycklig och rotlös kosmopolit.⁶⁶ Tropen återkommer i läroböckerna i form av ett meningserbjudande om industrialismens konsekvenser. Läroboken Pallin och Jacobson (1925) beskriver såväl positiva som negativa följder av industrialismen. Industrin skapade arbetstillfällen och bekvämligheter.⁶⁷ Samtidigt skildras hur industrins människor förlorat fotfästet "och hemfallit åt en oro och rastlöshet, som ej befordrar det som plägar kallas lycka" och lider av "missmod, missnöje och jäktande". Det förekommer förvisso positiva utsagor om industrialiseringen i uppsatserna, men tyngdpunkten ligger på det negativa, vilket visar en förhandlande hantering av läroböckernas meningserbjudande.

Den agrara sociala ordningen innebär att ursprungstillståndet är ett jordbrukssamhälle befolkat av "vår stora, redbara och fosterlandsälskande bondeklass",⁶⁸ "landsbygdens arbetsfolk",⁶⁹ "den kraftiga och friska lantbefolkningen",⁷⁰ "bonden och drängen",⁷¹

60 Svensson (1927).

61 Andersson (1927).

62 Åkerfeldt (1927).

63 Ljungar (1919).

64 Norborg (1995), 76.

65 Ibid.

66 Linn Areskoug, *Den svenske mannens gränsland: Manlighet, nation och modernitet i Sven Lidmans Silfverståhlsvit* (Uppsala: Uppsala universitet, 2011).

67 Pallin och Jacobson (1925), 217.

68 Bergengren (1919).

69 Tunell (1919).

70 Ibid.

71 Ghylenius (1919).

”bonde”,⁷² ”friska människor”,⁷³ ”bondesöner”,⁷⁴ ”en gammal folkklass med historiska anor”,⁷⁵ ”lantbrukarna”,⁷⁶ ”husbonden”,⁷⁷ ”gamla samhällsklasser”,⁷⁸ ”jordbrukare”,⁷⁹ ”adel”,⁸⁰ ”de fyra stånden”,⁸¹ ”bondeklassen”,⁸² ”Bonden” tillskrivs en rad positiva egenskaper och är den sociala kategori som bildar norm i jordbrukssamhället i linje med den bondeidealiserings som präglade det tidiga 1900-talets samhälle i Sverige.⁸³ Samtidigt placeras ”bonden” i flera fall in i en agrar social ordning där det också finns andra sociala grupper. Såväl stånd- som klassbegreppet används också för den agrara sociala ordningen i texter från hela undersökningsperioden.

I flera uppsatser beskrivs den ursprungliga ordningen som harmonisk och idyllisk. Särskilt i några tidiga uppsatser idealiseras bönderna som social grupp samtidigt som uppsatserna undviker konfliktperspektiv. I Vallin (1919) skildras ett urtillstånd i Uppland där huvudnäringen var jordbruk och där alla ”höllo tillsammans som en familj”.⁸⁴ Yttrandet måste förstås mot bakgrund av den turbulenta politiska situationen i det samtida Sverige. Hungersnöd och kravaller, hot om revolution och krav på allmän och lika rösträtt hade förstärkt klassmotsättningar och klasskamp retorik. När Vallin (1919) manar till sammanhållning istället för splittring utgör det ett samtidspolitiskt inlägg. Samtidigt formulerar uppsatsen en kritik mot den kapitalism som är förbunden med industrialiseringen. Landet befolkades ursprungligen av ”folk av den gamla stammen”⁸⁵ vilka kontrasteras mot ett ”nytt släkte” av ”mammonsdyrkare”.⁸⁶ Det är inte endast kritik mot ”kapitalisterna” som är förhanden i uppsatserna, även den framväxande arbetarklassen klassificeras negativt. I Kilian (1919) konstateras att industrialiseringen haft både positiva och negativa konsekvenser. Inledningsvis skildras positiva aspekter av förändringen, där bönderna får nya tekniska redskap, men efter ett par år märks de negativa konsekvenserna. Uppsatsen nämner växande barnaskaror med barn som är fula i munnen och har trasiga kläder, sjukdomar, fattigdom, sjunkande inkomster, slitsamt arbete, avundsjuka, bristande laglydnad, bristande gudstro, nöjeslystnad och jakt efter rikedomar.⁸⁷ Om människorna sägs att de ”lämnar ’allas vår moder’ och skyndar att giva sina krafter i industriens tjänst”.⁸⁸ Uppsatserna gör en förhandlade läsning av läroböckernas mer balanserade narrativ, och konstruerar den framväxande

72 Kilian (1919); Ljungar (1919); Ericsson (1930).

73 Kilian (1919).

74 Ibid.

75 Ljungar (1919).

76 Ljungwe (1919).

77 Lindermalm (1919).

78 Olsson (1930).

79 Björkgren (1930).

80 Ibid.

81 Larsson (1930).

82 Ibid.

83 Se Wickström (2008), 313ff. för en översikt.

84 Vallin (1919).

85 Ibid.

86 Ibid.

87 Kilian (1919).

88 Ibid.

industriarbetarklassen med pejorativa egenskaper och attribut. Som samtidsideologiska uttryck i en tid präglad av stora klassmotsättningar framstår uppsatsernas narrativ om en förlorad, harmonisk agrar ursprungsordning som högtintressanta.

En skråmässig social ordning

Den andra versionen av ett socialt ursprungstillstånd beskrivs som en skråmässig social ordning då hantverksskrået förändras i och med industrialiseringen. Läroböckernas meningserbjudanden var såväl talrika som disparata.⁸⁹ Vissa lärobokstexter beskriver hur lärlingar fick motta stryk och vilka begränsningar som fanns i skråsystemet.⁹⁰ Andra neutraliserar maktrelationerna: "I hantverkets och skråväsendets dagar hade det ej varit någon sträng skillnad mellan arbetsgivare och arbetstagare. [...] De hade alla samma intresse, bodde i samma hus och arbetade i samma verkstad."⁹¹ I uppsatserna befolkades skråsamhället av tre sociala grupper i fallande ordning, nämligen "mästare",⁹² "gesäller"⁹³ samt "lärlingar" eller "lärlingar".⁹⁴ Även begreppen "hantverkare"⁹⁵ och "hantverkets utövare"⁹⁶ förekommer. I några uppsatser används också begreppet "arbetare"⁹⁷ och "arbetsgivare"⁹⁸ vilket är förståeligt utifrån de normerande uppsatsrubrikerna. Samtliga socionymmer förekommer under hela undersökningsperioden, så det finns ingen tydligt kronologisk tendens. Den sociala klassifikationen av grupperna inom den skråordningen är sparsam. I någon uppsats fastslås att "mästaren" hade makt och uppsikt över gesäller och lärlingar.⁹⁹ I övrigt betonar flera uppsatser att det rådde ett patriarkaliskt förhållande mellan mästare, gesäller och lärlingar.¹⁰⁰ I några fall uttrycks att det fanns ett ömsesidigt ansvar och ett personligt intresse i relationen.¹⁰¹ I någon text sägs att gesällerna och lärlingarna skulle bli sin egna herrar¹⁰² eller så uttrycks att mästaren visserligen var överordnad, men att han "stod i själv i arbetet som arbetarna."¹⁰³ Det sistnämnda yttrandet kan tolkas som en jämlikhetstanke applicerad på ursprungsordningen. Men det finns också uppsatser som beskriver de patriarkala maktförhållandenas fördelar:

89 Se exempelvis Odhner (1908), 276, 297–98; Rydfors (1912), 314.

90 Odhner (1908), 314.

91 Rydfors (1912), 314.

92 Johansson (1919); Ljungar (1919); Åkerfeldt (1930); Svensson, E (1930); Svensson, O (1930).

93 Ibid.

94 Johansson (1919); Åkerfeldt (1930); Svensson, E (1930).

95 Holmgren (1919); Gustavsson (1919).

96 Eneman (1930).

97 Ljungar (1919); Svensson, O. (1930); Haglund (1930).

98 Haglund (1930).

99 Svensson (1930).

100 Gustavsson (1919); Svensson, E. (1930); Haglund (1930).

101 Ljungar (1919).

102 Åkerlund (1930).

103 Svensson (1930).

Hos mästaren ingick i lönen så mycket, som man ej satte värde, medan man hade det, men som man så mycket mera saknade, då det var borta. Gesällen hade levat rätt bekymmerslös som medlem av mästarens familj och hade ej behövt bry sig om varken husrums-, mat- eller klädbekymmer.¹⁰⁴

Det fåtal uppsatser som behandlar skråordningen förhandlar således läroböckernas divergerande meningserbjudanden. Uppsatserna konstruerar narrativ som i flera fall betonar den egalitära dimensionen i relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare genom att neutralisera och idyllisera den sociala ordningen. Dessa förhandlande läsningar som osynliggör kritik mot skråsystemet och dess avarter inrangeras i en större berättelse där den skråmässiga sociala ordningen med dess sociala relationer framställs som bättre än den framväxande, samtida sociala ordningen.

En samtida social ordning

Både den agrara och den skråmässiga sociala ordningen används för att teckna bilden av ett harmoniskt uttillstånd som bryts upp genom framväxten av den nya och samtida sociala ordning som huvudsakligen, men inte alltid, skildras pejorativt. Uppsatserna använder en rad olika begrepp för den samtida sociala ordningen som helhet och samhällets indelning i olika sociala grupper. I några uppsatser används de allmänt hållna begreppen "befolkningen"¹⁰⁵ och "inbyggarna",¹⁰⁶ men det finns också exempel där den sociala hierarkin är uttalad, exempelvis i "sociala rangskillnader".¹⁰⁷ Klassbegreppet används genomgående i uppsatserna från 1919 till 1930-talet, och det finns ingen kronologisk tendens i klassbegreppets nyttjande under undersökningsperioden. Flera uppsatser använder kort och gott begreppet "klass",¹⁰⁸ men det förekommer än mer frekvent i kombinationen "samhällsklass"¹⁰⁹ samt i kombinationer som "folkclass"¹¹⁰ och "över- och underklass".¹¹¹ Hur ser denna samtida sociala ordning ut? Vilka klasser befolkar samhället?

Arbetare

I elevernas läroböcker skildras relationen mellan arbetare och arbetsgivare. Det är en påfallande nyanserad och icke-pejorativ bild av arbetarna som framträder. Genomgående skildras arbetarnas krav som förståeliga utifrån deras utsatta position samtidigt som lärobokstexterna är noga med att framhålla att arbetarna har fått det bättre under senare tid.¹¹² Samtidigt tar lärobokstexterna avstånd från samhällsomstörtande rörelser som socialism och anarkism som uppkommit i kölvattnet av industrialismens

104 Johansson (1919).

105 Tunell (1919); Kilian (1919).

106 Hallén (1919).

107 Björkman (1919).

108 Näslund (1919); Gustafsson (1919); von Reidlich (1919); Björkgren (1933); Westerberg (1933).

109 Tunell (1919); Tolstoy (1919); Björkman (1919); Lindström (1919); Ljungar (1919); Ljungwe (1919); Enderlein (1930); Olsson, O (1933); Ericsson (1933); Larsson (1933); Lindgren (1933).

110 Holmgren (1919).

111 Ibid.

112 Se exempelvis Odhner (1908), 298–99; Pallin och Jacobson (1925), 217.

och arbetarnas krav.¹¹³ I en lärobok sägs att de sociala missförhållanden som lett arbetarna till socialism, anarkism och syndikalism har bemötts av "det moderna samhället" genom socialpolitiska åtgärder som arbetarskydd, försäkringar och pensioner m.m.¹¹⁴ Som vi påtalat tidigare präglades 1900-talets första decennier av utpräglade klassmotsättningar. I läroböckernas narrativ framförs en förståelse för arbetarnas utsatta position, men böckerna neutraliserar samtidigt klasskonflikten genom att beskriva hur arbetarna har fått det bättre samtidigt som de kritiserar radikala ideologier. Huvuddelen av de undersökta uppsatserna är primärt upptagna med att skildra arbetarklassens framväxt, karaktär och ståndpunkter vilket är anmärkningsvärt eftersom det potentiellt sett hade varit möjligt att i lika hög grad skildra och diskutera framväxten av medelklassen och borgerligheten och dess betydelse för samhällsutvecklingen. Sådana skildringar förekommer, men får inte lika stort utrymme.

I uppsatserna tillskrivs den sociala gruppen "arbetare" flera olika socionyper. Många uppsatser använder de allmänna "arbetarklass",¹¹⁵ "verklig arbetarklass",¹¹⁶ och "arbetarkåren",¹¹⁷ men det förekommer också bestämningar av yrkesinriktningen, såsom "industriarbetare",¹¹⁸ "fabriksarbetare",¹¹⁹ "grovarbetare",¹²⁰ och den "kroppsbetande klassen".¹²¹ Flera socionyper konstruerar en obestämbär massa, närmast ett slags pöbel, vilket kan ses i socionyper som "arbetarskaror",¹²² och i det pejorativa "de naiva samhällslagren".¹²³ I något fall används det marxistisk influerade socionyper som "arbetarproletariat", "proletariat" samt de "egendomslösa klasserna".¹²⁴ De flesta belägen för detta finns i 1919 års uppsatser, alltså i nära anslutning till den ryska revolutionen. Undantaget är en uppsats från 1930 som tydligt präglas av en saklig men positiv inställning till arbetarrörelsen.¹²⁵ Det förekommer också socionyper som verkar vara influerade av uppsatsämnenas dikotomi men som inte nödvändigtvis klassificerar "arbetare" i socioekonomisk mening, nämligen "löntagare"¹²⁶ och "arbetstagare".¹²⁷ I nästan samtliga uppsatser skildras en manlig social grupp. I några uppsatser omtalas

113 Se exempelvis Pallin (1918), 273.

114 Pallin och Jacobson (1925), 220.

115 Hallén (1919); von Reidlich (1919); Lindström (1919); Gustavsson (1919); Ljungar (1919); Andersson (1930); Enderlein (1930); Eneman (1930); Hellsvik (1930); Olsson (1933); Björkgren (1933); Ericsson (1933); Larsson (1933); Lindgren (1933); Westerberg (1933).

116 Gustavsson (1919).

117 Lindström (1919).

118 Holmgren (1919); Bergengren (1919); Tunell (1919); Näslund (1919); von Reidlich (1919); Ljungwe (1919).

119 Johansson (1919); Lehlin (1930); Westerberg (1930).

120 von Reidlich (1919).

121 Westerberg (1933).

122 Tunell (1919); Lindström (1919).

123 Holmgren (1919).

124 Johansson (1919).

125 Westerberg (1933).

126 Björkman (1919); Enderlein (1930).

127 Svensson (1930).

dock "fabriksarbeterskor"¹²⁸ respektive "arbetarflickor",¹²⁹ men också "husmödrar" och "mödrar".¹³⁰

Klassificeringen av arbetare som kollektiv och individer är rikhaltig gällande såväl utseende och karaktärsegenskaper. Även miljöbeskrivningar ingår i klassifikationen. Beskrivningen av arbetarnas miljö och situation är samstämmig under hela undersökningsperioden. Däremot förekommer olika typer av läsningar av arbetarna. En oppositionell respons till läroböckernas balanserade klassifikation finner vi under hela undersökningsperioden, med en tonvikt i de äldre uppsatserna. I dessa uppsatser finns talrika beskrivningar av arbetarnas utseende. Män, kvinnor och barn beskrivs som "bleka",¹³¹ "magra",¹³² "smutsiga",¹³³ "osnygga",¹³⁴ "svaga",¹³⁵ samt som "sjukliga", "hälsovådliga" och "osunda".¹³⁶ Beskrivningen av fysiska karaktäristika är pejorativ, exempelvis i beskrivningen av "den moderne arbetargentlemanen" med "cigaretten mellan läpparna" och "klädd efter sista modet".¹³⁷ Hustrun är "en arbetarflicka som aldrig lärt sig sköta ett hem, och hon är ungefär lika usel som han i alla avseenden."¹³⁸ Inga fysiska förtjänster lyfts fram, utan det är genomgående negativa beskrivningar som förekommer. Detta har sin motsvarighet i flertalet skildringar av arbetarnas karaktärsegenskaper och beteenden. Arbetarna beskrivs som råa och fula i munnen,¹³⁹ begivna på rusdrycker,¹⁴⁰ karaktärssvaga,¹⁴¹ självhävdande¹⁴² och naiva.¹⁴³ De är obildade och okunniga.¹⁴⁴ Arbetarkvinnorna är förstörda både till "kropp och själ" av arbetet i fabriker.¹⁴⁵ I några fall beskrivs också arbetarna som ett "svagt släkte" eller som en svagt utrustad skara¹⁴⁶, som försummar hem och barnuppfostran¹⁴⁷ och är njutnings- och nöjeslystna varelser som lever utsvävande liv.¹⁴⁸ De är lata eller saknar arbetsglädje¹⁴⁹

128 Bergengren (1919).

129 Hallén (1919).

130 Israelsson (1919).

131 Hallén (1919); Holmgren (1919); Kilian (1919).

132 Holmgren (1919).

133 Israelsson (1919).

134 Bergengren (1919).

135 Holmgren (1919); Bergengren (1919); Tunell (1919); Ljungar (1919).

136 Kilian (1919); Bergengren (1919); Gustavsson (1919); Blomqvist (1930); Larsson (1933); Ljungar (1919); Svensson (1930); Westerberg (1933).

137 Hallén (1919).

138 Ibid.

139 Hallén (1919); Kilian (1919).

140 Hallén (1919); Svensson (1930); Åkerfeldt (1930).

141 Hallén (1919).

142 Gustavsson (1919); Lehlin (1930).

143 Holmgren (1919).

144 Gyhlenius (1919); von Reidlich (1919).

145 Bergengren (1919).

146 Tunell (1919); Bergengren (1919); Holmgren (1919).

147 Hallén (1919); von Reidlich (1919); Bergengren (1919); Israelsson (1919); Kilian (1919).

148 Bergengren (1919); von Reidlich (1919); Israelsson (1919); Kilian (1919).

149 Israelsson (1919); Åkerfeldt (1930).

och är ute för att tjäna så mycket pengar som möjligt.¹⁵⁰ Beskrivningar av arbetare som råa, smutsiga, obildade och styrda av känslor var, enligt tidigare forskning, ett vanligt inslag i borgarklassens självmedvetande under den aktuella perioden.¹⁵¹

I uppsatsernas oppositionella läsning av läroböckernas sympatier med arbetarnas situation reproduceras en borgerlig diskurs om arbetarklassens behov av disciplinering. Arbetare och arbetarrörelsen kom sedan att anamma dess ideal inom ramen för vad historiker har kallat ”den skötsamma arbetaren”.¹⁵²

Några uppsatser lyfter i skildringen av socialismen också fram arbetarnas fientlighet mot kristendomen.¹⁵³ I något fall framställs också socialismen som orsak till att de ursprungligt ”medgörliga” arbetarna började bråka och ställa krav.¹⁵⁴ Enligt Hellsvik (1930) har arbetarna förmåner som de inte lyckas förvalta varvid de blir klandervärda:

Arbetarna ha fått bättre levnadsförhållanden, men huru använda de sig av sina förmåner? Många av dem slösa bort sin avlöning, så fort de fått den. De leva endast för dagen och tänka ej på att spara en slant till ålderns dagar. Under tiden ropa de efter högre löner, och det finns ju arbetare, som aldrig lyckas bli nöjda.¹⁵⁵

Här gör uppsatsen en oppositionell läsning av läroböckernas utsagor om att arbetarna under senare tid fått det bättre. Enligt Israelsson (1930) är arbetarna giriga, slösaaktiga och omoraliska människor, offer för kamrattryck och begivna på osunda nöjen, varvid deras fysiska och moraliska karaktär tecknas på nedsättande vis.¹⁵⁶ Uppsatsernas negativa skildringar av arbetarna har ingen direkt motsvarighet i lärobokstexternas meningserbjudanden, vilka snarare skriver fram en förståelse för arbetarnas utsatthet.¹⁵⁷

Den pejorativa tendensen är dominerande under hela undersökningsperioden, men det finns också andra läsningar. Dessa motbilder utgör med Apples terminologi dominerade läsningar på läroböckernas beskrivning av arbetarnas svåra situation.¹⁵⁸ Den mer positiva klassificeringen av arbetare förekommer främst i uppsatser från 1930-talet. Det är intressant mot bakgrund av socialdemokratins segertåg under 1920-talet, och den allmänna rösträttens införande under samma årtionde. Arbetarrörelsens politiska inflytande verkar ha gjort intryck på uppsatsförfattarna, som i flera fall lyfter fram arbetarnas goda egenskaper. Vi har inte undersökt uppsatsförfattarnas sociala bakgrunder, men det finns tydliga sympatier för arbetarrörelsen bland 1930-talets

150 Israelsson (1919); Kilian (1919); Enderlein (1930); Eneman (1930).

151 Anne Berg, ”En demokratisk revolution: De tidiga arbetarorganisationerna och formandet av demokrater från 1840-tal till 1880-tal,” i *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, red. Anne Berg et. al. (Ödeshög: SHED, 2017), 86; Gary Day, *Class: The New Critical Idiom* (London: Taylor & Francis, 2001), 36–38.

152 Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940* (Stockholm: Carlssons förlag, 1993); Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamma arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm: Carlsson, 2001).

153 Hallén (1919); Gustavsson (1919).

154 Hellsvik (1930).

155 Ibid.

156 Israelsson (1930).

157 Pallin och Jacobson (1925), 298.

158 Ibid., 217.

läroverkselever. Uppsatserna berömmar arbetarnas organisationsförmåga, beslutsamhet och starka självkänsla.¹⁵⁹ I Lehlin förklaras arbetarnas "självhävdelse" utifrån hur arbetarna förr behandlades av arbetsgivaren under kapitalismens logik.¹⁶⁰ Uppsatsen prisar socialdemokratien för att ha omdanat arbetarna från vild strejk till organiserat och lugnt arbete för sin sak. På detta förlorade den enskilde arbetaren

ekonomiskt men ingalunda moraliskt, om jag så får säga. Städat och hyfsat gick arbetaren tillväga. Med båda parter medgivande var det allmänt spritförbud under tiden strejken pågick. Denna kamp kostade vårt land åtskilliga miljoner kronor, men den hade visat världen, hur lugnt den svenska arbetaren kämpade för sin sak.¹⁶¹

I en uppsats från 1930 tillskrivs arbetarna ökad "bildning och klassmedvetande".¹⁶² Efter att ha skildrat arbetarnas miserabla förhållanden tillägger uppsatsen att arbetarna bemäktigade sig med "en stark revolutionär anda, ett bittert hat mot det kapitalistiska samhället, ett väl utbildat klassmedvetande och en kraftig solidaritetskänsla".¹⁶³ I en annan uppsats från samma år finns en motbild till den oppositionella läsningen av arbetaren som slösaktig då författaren berättar att nöden kan infinna sig trots flit och sparsamhet.¹⁶⁴ Samtidigt tillägger uppsatsförfattaren att fattigdomen är lättare att bära för en fattig eftersom "om man ständigt varit fattig [...] [m]an vet då inget annat om."¹⁶⁵ Generellt sett verkar de uppsatsförfattare som klassificerar arbetarna mer positivt etablera en bild av arbetarna i samtiden som mer hyfsade än tidigare arbetare, vilket också är i linje med läroböckernas meningserbudanden om statens ingrepp för att förbättra för arbetarna.¹⁶⁶

Arbetsgivare

Det finns ett tydligt meningserbudande i läroböckerna som berör den ekonomiska klyftan mellan arbetare och arbetsgivare. I Odhner (1908) omtalas "dessa nödlidande arbetarmassor".¹⁶⁷ I Pallin (1918) fastslås att "Storindustrien och börsspelet hava skapat ofantliga rikedomar, i förhållande till vilka fattigdomen och nöden [hos arbetarna] framstår som ännu mer upprörande".¹⁶⁸ Meningserbudanden betonar alltså arbetsgivarnas rikedom i kontrast till arbetarnas fattigdom. I uppsatserna är klassificeringen av arbetsgivarna i jämförelse med arbetarna mindre omfattande och variationsrik, trots att arbetsgivarna närmast undantagslöst skildras i samband med framställningen av arbetarna. I flera uppsatser från 1919 beskrivs inte "arbetsgivarna" överhuvudtaget.¹⁶⁹ Den knappa, i vissa fall obefintliga, klassifikationen av "arbetsgivare" medför att när

159 von Reidlich (1919); Andersson (1930); Åkerfeldt (1930).

160 Lehlin (1930).

161 Ibid.

162 von Döbeln (1930).

163 Ibid.

164 Haglund (1930).

165 Ibid.

166 Odhner (1908), 299.

167 Ibid., 298.

168 Pallin (1908), 273.

169 Vallin (1919); Hallén (1919); Levén (1919); Bergengren (1919); Kilian (1919).

industrialismens eller arbetarklassens framväxt och egenskaper skildras, blir det ett ensidigt fokus på arbetarklassen samtidigt som övriga klassers betydelse tonas ned. Senare uppsatser har emellertid i större utsträckning mer utvecklade klassifikationer av arbetsgivarna.

Nästan samtliga uppsatser som skildrar denna sociala grupp använder socionymen "arbetsgivare". Några socionymen synes etablera ett tredelat klassamhälle genom att omtala "medelklassen"¹⁷⁰ och "överklass"¹⁷¹ i relation till arbetarna. Socionymerna konstrueras i flera fall utifrån rikedom, ägande och sysselsättning, såsom "de besuttna klasserna",¹⁷² "fabriks- och bruksägarklass",¹⁷³ "fabriksägare"¹⁷⁴ "industriidkare",¹⁷⁵ "byggmästare"¹⁷⁶ samt "den, som ägde fabriker, gruvor eller andra produktionsmedel".¹⁷⁷ Det är alltså ägare av fabriker, gruvor, bruk och byggnader som ingår i den sociala gruppen. Den sistnämnda socionymen är tydligt influerad av klasskamp retorik, vilken också återkommer i "kapitalister",¹⁷⁸ privilegierad samhällsklass,¹⁷⁹ "den liberala borgarklassen"¹⁸⁰ samt "borgerliga".¹⁸¹ I något fall konstrueras gruppen i motsats till "arbetare" som "icke-arbetare"¹⁸² respektive "de bildade klasserna".¹⁸³ Det förekommer direkt nedsättande socionymen som "fin[a] Herr[ar]"¹⁸⁴ och "storpamparne",¹⁸⁵ men också sådana som värderar arbetsgivarna positivt genom att betona deras lärdom och resurser, såsom "de bildade klasserna"¹⁸⁶ respektive "lönegivare".¹⁸⁷ Det går inte att belägga någon kronologisk förändring bland socionymerna. De socialistiskt influerade klassbegreppen förekommer såväl i tidiga som senare uppsatser från undersökningsperioden.

När det väl sker en social klassifikation beskrivs gruppen som rik eller förmögen.¹⁸⁸ Detta utgör en dominerad läsning av läroböckernas meningserbjudanden. I övrigt följer den sociala klassifikationen av arbetsgivarna två motstridiga linjer.

Den ena linjen följer i huvudsak läroböckernas dominerade meningserbjudande om arbetsgivarnas överdådiga rikedom. I flera fall beskrivs rikedomen som en orättvisa. Holmgren (1919) konstaterar:

170 Tunell (1919); Olsson (1933); Ljunggren (1933); Björkgren (1933)

171 Holmgren (1919).

172 Mattsson (1919).

173 Gustavsson (1919).

174 Gustavsson (1919); Gyhlenius (1919); Eneman (1930); von Döbeln (1930).

175 Tolstoy (1919).

176 Åkerfeldt (1930); Svensson (1930).

177 Blomqvist (1930).

178 Björkman (1919).

179 Ibid.

180 Ericsson (1933).

181 Tolstoy (1919).

182 Holmgren (1919).

183 von Reidlich (1919).

184 Kilian (1919).

185 Ibid.

186 von Reidlich (1919).

187 Enderlein (1930).

188 Mattsson (1919); Gustavsson (1919); Lindermalm (1930); Haglund (1930).

Arbetsgivaren erhåller, vill det tyckas, utan strängt arbete eller något arbete alls den största förtjänsten. Visserligen ha de en viss vilja att stå, men orättvist kan det tyckas i alla fall. Dessa penningar använda de ofta på njutningar, lyx och nöjen och detta, medan stora skaror kanske svälta.¹⁸⁹

I en annan uppsats uttryckligen att "fabriksägarna, [...] ofta låta vinstbegäret taga överhand över rättskänslan."¹⁹⁰ De beskrivs även som "hänsynslösa industriidkare"¹⁹¹ vilka "ensamma fingo njuta frukterna av sina underlydandes arbete".¹⁹² Vi kan erinra oss om att dessa yttranden formuleras med hungerkravallerna år 1917 i färskt minne.¹⁹³ Några uppsatser talar uttryckligen om en kapitalistisk utsugning av arbetarna från arbetsgivarnas håll. Lindermalm (1930) talar om "den despotiska kapitalismen".¹⁹⁴ I Björkman (1919) sägs att arbetarna behandlades efter fabrikanternas gottfinnande, och att det "tedde sig som ett fullkomligt utsugningssystem på arbetarnas bekostnad."¹⁹⁵ Svensson (1930) hävdar att "arbetsgivarna kräva alltför mycket arbete för en lön, som var minimal. Arbetarna blevo därför föremål för en hänsynslös utsugning och exploatering."¹⁹⁶ Lindermalm (1930) anger i klandrande ton att " [...] de, som ej led nöd, det var arbetsgivarna! Tack vare arbetarna skaffade de sig dessa oerhörda inkomster och grundlade millionförmögenheter. Kapitalismen växte fram på industrialismens bas".¹⁹⁷ Dessa yttranden kan ses som dominerade läsningar på ett tydligt meningserbjudande i läroböckerna och som kritiserar arbetsgivarna då flera av dem berör den ekonomiska klyftan mellan arbetare och arbetsgivare. Samtidigt sticker utsagorna ut eftersom de avslöjar långtgående sympatier hos läroverkseleverna för arbetarklassens situation och krav. Under 1900-talets första decennier fördubblades antalet studenter i läroverken.¹⁹⁸ Möjligen har den breddade rekryteringen satt avtryck i läroverkselevernas uppfattningar om samtidens sociala och politiska konflikter.

Den andra linjen i uppsatserna gör oppositionella läsningar av läroböckernas meningserbjudanden och tar tydligt parti för arbetsgivarna gentemot arbetarna. I en uppsats från 1919 fastslås att medelklassen drabbats hårdast av de stigande löner och ökade matpriser som blivit en konsekvens av arbetarnas "häpnadsväckande" lönekrav.¹⁹⁹ Det är ett anmärkningsvärt yttrande avgivet två år efter de stora hungerkravallerna. Men även under 1930-talet, präglad av socialdemokratins vinnande av regeringsmakten och kohandeln med Bondeförbundet, finns uppsatser som tar ställning för arbetsgivarna mot arbetarnas krav. I Andersson (1930) berättas att ett storföretag

189 Holmgren (1919).

190 Gustavsson (1919).

191 Tolstoy (1919).

192 Ibid.

193 Håkan Blomqvist, *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917: Ett historiskt reportage om hunger och demokrati* (Stockholm: Hjalmarsson och Högberg förlag, 2017).

194 Lindermalm (1930).

195 Björkman (1919).

196 Svensson (1930).

197 Lindermalm (1930).

198 Henrik Skrak, *Folket moget förklarar: Det demokratiska genombrottet i svenska läroböcker 1920–2010* (Lund: Lunds universitet), 48.

199 Tunell (1919).

gjort stora uppoffringar för sina arbetare i form av donationer och sommarstugebygge. Uppsatsen präglas av en välvillig paternalism, men arbetarna ser inte mellan fingrarna med arbetsgivarens snedsteg och konstruerar arbetsgivaren som en garant för de otacksamma arbetarnas liv och välfärd och framställs som den närande sociala gruppen i samhälle:

[m]ånga gånger söker han [arbetsgivaren] att komma i intim kontakt med sina arbetare och lära känna dem och förstå deras levnadsvanor, för att med mera förståelse sätta värde på det arbete, de utföra under hans ledning. [...] Det är han, som genom goda handelsavtal och andra affärsförbindelser söker hålla orderströmmen uppe, och är därför den, som ej minst ivrar för de underlydandes välfärd [...] otack är världens lön.²⁰⁰

Uppsatsernas polariserade konstruktioner av arbetsgivarna kan förstås mot bakgrund av den turbulenta politiska situationen i Sverige under 1900-talets första decennier med stora klassmotsättningar. Vi ser också en spridning av dominerade läsningar och oppositionella läsningar.

Sociala positioneringar

I de hittills analyserade uppsatserna har eleverna skrivit fram befintliga sociala ordningar. Hur fabulerar studenterna om tänkbara sociala positioner för sig själva och andra i en nära framtid? I uppsatsämnet "Vid skiljevägen" skildrar läroverkseleverna ett samtal om framtiden mellan två nybakade studenter. Eleverna skriver fram sina potentiella framtider och därmed sig själva i sociala ordningar, vilket gör att uppsatserna kan ses som en del av en interpellation. Nedan undersöker vi vilka sociala positioner i form av yrken som eleverna skriver fram, vilka egenskaper som tillskrivs dessa olika positioner och hur de knyts till sociala ordningar.²⁰¹

Vilka framtider tänker sig studenterna? De yrken som uppsatserna nämns är, i fallande skala, "präst",²⁰² "lärare",²⁰³ "läkare",²⁰⁴ "affärsman",²⁰⁵ "jurist" eller "advokat",²⁰⁶ "tandläkare",²⁰⁷ "professor",²⁰⁸ "ingenjör", "bergsingenjör" eller "väg- och vattenbyggnadsingenjör",²⁰⁹ "bankman" eller "bankdirektör",²¹⁰ "journalist" eller "tidningsman",²¹¹ "flygare",²¹²

200 Andersson (1930).

201 Endast i en uppsats skriver en författare fram sig själv som en av de samspråkande studenterna genom att använda sitt eget namn, se Eriksson (1931).

202 Bergh (1931); Wetterberg (1931); Eriksson (1931); Alenius (1931); Haglund (1931); Sjöstrand (1931).

203 Bergh (1931); Wetterberg (1931); Forsell (1931); Wally (1931); Westman (1931).

204 Bergh (1931); Haglund (1931); Kemner (1931); Östergren (1931).

205 Eriksson (1931); Kemner (1931); Wally (1931); Isenberg (1931).

206 Bergh (1931); Wetterberg (1931); Isenberg (1931); Sjöstrand (1931).

207 Sjöstrand (1931); Östergren (1931); Isenberg (1931).

208 Bergh (1931); Kemner (1931).

209 Bergh (1931); Reuterswärd (1931).

210 Bergh (1931); Kemner (1931).

211 Wetterberg (1931); Östergren (1931).

212 Bergh (1931); Wetterberg (1931).

”officer”,²¹³ ”apotekare”,²¹⁴ ”idrottsproffs”,²¹⁵ ”gymnastikdirektör”,²¹⁶ ”sjukgymnast”,²¹⁷ ”kemist”,²¹⁸ ”apotekare”,²¹⁹ ”bonde”,²²⁰ ”direktör”,²²¹ och ”godsägare”.²²² Elevernas interpellation, alltså svar på det metaforiska rop om framtiden som uppsatserna utgör, blir en provkarta på prestigefyllda och välavlönade medel- och överklassyrken. Med undantag av ”bonde” (och kanske ”godsägare”) nämns uteslutande borgerligt intellektuella yrken i avsaknad av ansträngande kroppsarbete. Uppsatserna konstruerar alltså sin framtida sociala positionering i kontrast till den kroppsarbetande arbetarklassen, till vilken den också i många uppsatser också har en moraliskt uppfostrande funktion. Klassifikationen av framtidens yrken är dock inte odelat positiv utan avslöjar både förhoppningar och farhågor om framtiden. Flera uppsatser vittnar om elevernas osäkerhet inför framtiden genom att konstatera att det råder konkurrens om arbeten och svårigheten att få anställning.²²³ Dessa yttranden kan tolkas mot bakgrund av den stora massarbetslösheten under 1930-talet, vilken alltså gör avtryck i uppsatserna.

Många uppsatser etablerar en dualism mellan traditionella yrken associerade med det förflutna, tradition, stabilitet, trygghet och landsbygd och mer moderna yrken knutna till framtid, modernitet, äventyr, pengar, industri, stadsliv och utlandsvistelser. I dialogerna tar ofta den ena studenten en mer traditionell position, vilken den andra studenten utmanar med mer våghalsiga och moderna framtidsplaner.²²⁴ Exempelvis beskriver Eriksson (1931) hur en av studenterna ämnar bli prästvigd och få ”något trevligt och fridfullt pastorat på landsbygden” medan den andre avser att studera på handelshögskola, få anställning på en finare firma och få möjlighet att resa till utlandet.²²⁵ I Wally (1930) väljer den trygga studenten istället lärarbanan, medan den mer vågade ämnar bli affärsman, fara till Sydamerika och tjäna pengar.²²⁶ Det är genomgående lärar- och prästyrkena som beskrivs som traditionella och trygga. Det är särskilt lärare i moderna språk som beskrivs som ett traditionellt alternativ i flera uppsatser,²²⁷ men även lärare i naturvetenskap förekommer.²²⁸ Det framställs i något fall som tråkigt²²⁹ och i ytterligare fall som hopplöst att ”proppa i dumma ungar”²³⁰ kunskap. I

213 Westman (1931); Östergren (1931).

214 Bergh (1931).

215 Ibid.

216 Ibid.

217 Ibid.

218 Ibid.

219 Wetterberg (1931).

220 Alenius (1931).

221 Hultgren (1931).

222 Isenberg (1931).

223 Bergh (1931); Wetterberg (1931); Alenius (1931); Haglund (1931); Sjöstrand (1931); Hultgren (1931); Segnestam (1931).

224 Bergh (1931); Wetterberg (1931); Eriksson (1931); Haglund (1931); Sjöstrand (1931); Hultgren (1931); Kemner (1931); Segnestam (1931); Westman (1931); Isenberg (1931).

225 Eriksson (1931).

226 Wally (1931).

227 Berg (1931); Forsell (1931); Segnestam (1931); Westman (1931).

228 Forsell (1931).

229 Westman (1931).

230 Bergh (1931).

en uppsats framställs grekiska och latin som förlegat²³¹ medan aversionen i en annan uppsats riktas mot språk till förmån för geografi och biologi.²³² I de flesta fall tänker sig uppsatsförfattarna en framtid inom läroverket,²³³ men det finns också framtidsblickar mot en akademisk karriär.²³⁴

Klassificeringen av prästerna är mångtydig. I en uppsats säger sig en av studenterna vara "för revolutionär för vår konservativa statskyrka."²³⁵ I en annan uppsats påstås det att det inte är så kinkigt med prästens kall,²³⁶ medan en tredje anslår yrkets vidgade arbetsfält och stora ansvar som ett problem.²³⁷ I samma uppsats spås kyrkan skiljas från staten varvid prästerna kommer att få det svårt att få arbete.²³⁸ Prästerna knyts alltså såväl till agrar stabilitet och lugn som till en förändrad arbetssituation. Flera uppsatser anslår att prästerna har en viktig folkuppfostrande uppgift. I Haglunds (1931) dialog har den ene studenten blivit bedrövad av de "lägsta klassernas"²³⁹ primitiva liv i stadens gränder, varför han skulle bli en präst med en uppgift:

Särskilt de unga och gamla skulle han arbeta för. Det var ungdomarna, som framtiden skulle byggas på. Hos dessa måste ett sedligt religiöst begrepp inplanteras redan från barndomen. Man måste lära sig tala sanning, Man måste lära sig arbeta och göra sin plikt. Man måste bli handlingskraftig och självständig. Genom att inpränta detta skulle det uppväxande släktet gå en ljusare framtid till mötes. Det skulle få en större kärlek till hemmet. Hemmet skulle inte blott bi en boplat, utan en plats, till vilken man kände längtan, en plats, där man kunde känna vila för både kroppen och själen. Blevde hemmet allt detta, skulle inte så många dragas till dansbanor och uti dåliga sällskap.²⁴⁰

Samma klassifikation av arbetarklassens omoraliska leverne som i uppsatserna om arbetarrörelsen förekommer alltså i uppsatser om läroverkselevernars egna framtida värv. Samtidigt som läroverkselevern klassificerar "lägre klasser" negativt positionerar de sig som moraliskt mer högtstående med en uppgift att uppfostra. Detta är i linje med läroverkets klassformerande funktion att uppfostra eleverna till ledande positioner i samhället.

Inte endast prästen har ett uppfostrande kall. Läkare bör inte endast ägna sig åt kropp och själ, utan också arbeta "mot de sjukdomar, som angripa samhället, och då närmast dryckenskapen". Vidare sägs att superiet är en samhällsfråga. Uppsatsen etablerar ett samband mellan superi, minskad arbetsinkomst, arbetslöshet, fattigvård och fängelser. Barnen ärver sina supande föräldrars brister. Den som tagit studentexamen sägs ha en uppgift, och att det är läkarens plikt att arbeta mot alla sjukdomar, med vilka förstås såväl kroppsliga som samhälleliga sjukdomar som drabbar lägre klasser.²⁴¹ Läkaryrket

231 Ibid.

232 Westman (1931).

233 Bergh (1931); Forsell (1931); Wally (1931); Westman (1931).

234 Forsell (1931); Wally (1931).

235 Wetterberg (1931).

236 Bergh (1931).

237 Alenius (1931).

238 Ibid.

239 Haglund (1931).

240 Ibid.

241 Ibid.

knyts alltså till en social mission i relation till de arbetande klasserna, men i klassifikationen av läkaryrket finns också en ambivalens. Kemner (1931) tecknar två framtider för blivande läkare. Den mindre tilltalande varianten är att studenten måste "hålla på och läsa och arbeta i cirka tio år för att sedan gå som dåligt betald underläkare på ett sjukhus".²⁴² Det kontrasteras mot "en berömd läkare – kanske professor – med en stor praktik och stora inkomster".²⁴³ Andra uppsatser lyfter tandläkare som ett klokt framtidsval där man via en med.kand kan nå framgång.²⁴⁴

Affärs- och bankmän är framtidsyrken som klassificeras positivt i flest uppsatser. De knyts till framtidsstro och till möjligheten att bli rik och att få resa utomlands.²⁴⁵ I samband med beskrivningen av affärsmännens framtid förekommer i en uppsats en fråga som kan tolkas som en interpellation i relation till det kapitalistiska samhället: "Varför skulle icke jag instämma i hela mänsklighetens sug på pengar?"²⁴⁶ Även juristbanan knyts till en tryggad framtid.²⁴⁷ Detsamma gäller ingenjörer, som i en uppsats beskrivs som "rätt högt avlönade".²⁴⁸

Det är en stor bredd i de yrken som avhandlas i uppsatserna. Gemensamt för de flesta är att de aldrig inkluderar den kroppsarbetande arbetarklassen. Elevernas interpellation och klassformering sker alltså i kontrast till den arbetarklass som de i framtiden har att vårda och disciplinera. Vi finner tydliga belägg i uppsatserna för en tudelad beskrivning av elevernas tänkta framtider mellan tradition och modernitet. Den ena är trygg, traditionell och förknippad med landsbygd och präst- och lärarkall. Den andra är äventyrlig, förmögen och förknippad med yrken som affärsman, jurist och ingenjör och ser framtiden an.

Sammanfattande diskussion

Artikeln studerar klassformering inom den ideologiska statsapparaten, nämligen i läroverkets studentuppsatser där läroverksgossarna skrivit fram sociala ordningar och sina egna sociala positioner i det framväxande industrisamhället. Studien visar, med hjälp av Apples (1992) tre distinktioner av läsningar, hur läroverkselever i sina studentuppsatser förhåll sig till läroböckernas meningserbudanden om sociala ordningar och därmed bidrog till att inom ramen för den ideologiska statsapparaten återskapa och legitimera klassamhället.

Utmärkande i uppsatserna är att en tidigare idylliserad tillvaro ersätts av ett nytt och sämre samhällstillstånd. Därtill infinnes sig också en polarisering mellan då och nu, i vilken friska bönder ställs mot förklenade arbetare. Detta ställs i relation till läroböckernas meningserbudanden som visar både sympati för arbetarnas utsatthet och strävanden och avståndstaganden från radikala rörelser. Uppsatserna uppvisar således en *oppositionell respons* till läroböckernas mer nyanserade narrativ, genom sina pejorativa klassificeringar av arbetarna. Här klassificeras arbetarna negativt gällande såväl utseende som karaktärsegenskaper. Till skillnad från arbetarna ser vi i beskriv-

242 Kemner (1931).

243 Ibid.

244 Sjöstrand (1931); Östergren (1931); Isenberg (1931).

245 Bergh (1931); Wally (1931); Kemner (1931); Segnestam (1931).

246 Kemner (1931).

247 Sjöstrand (1931).

248 Reuterswärd (1931).

ningarna av arbetsgivarna en *dominerad respons* på det meningserbjudande som förekommer i läroböckernas narrativ, vilket tar ställning mot arbetarnas nöd och mot den stora ekonomiska klyftan mellan arbetare och arbetsgivare. Från och med 1930-talet förekommer ett slags oppositionell interpellation som istället tar ställning för arbetarklassen både gällande egenskaper och politiska strävanden. Här skildras en medveten, bildad och mer städad arbetarklass lugnt kämpade för sin sak och bilden av den skotsamme arbetaren har slagit igenom i uppsatserna. Vår tolkning är att arbetarrörelsens politiska landvinningar under den studerade perioden har gjort ideologiska intryck hos några läroverkselever.

Läroverkselevernas sociala positionering framträder som allra tydligast i uppsatserna där de skriver om sina framtider under uppsatsrubriken "Vid skiljevägen". Uppsatsämnet torde vara inspirerat och tydligt hänsyftande till Georg Stiernhielms lärdomsdikt *Hercules* (1658)²⁴⁹ i vilken den unge hjälten Hercules ställs mellan å ena sidan lättja, kättja och rus och å den andra sidan dygden. Dikten bygger på antika förlagor och har tolkats som en uppmaning till ynglingar att eftersträva ett ädelt liv.²⁵⁰ Vi håller det för sannolikt att läroverkseleverna antingen har läst verket eller har blivit undervisade om det, varvid det dualistiska temat är givet till såväl form som innehåll. Den sociala positioneringen konstrueras närmast uteslutande med borgerliga intellektuella yrken i kontrast till den kroppsarbetande arbetarklassen. Därutöver ser vi hur 1930-talets massarbetslöshet präglar uppsatserna i oron inför framtiden. Polariseringen finns kvar i idylliseringen av den trygga landsbygden mot lockelsen till det moderna affärslivet och utlandsäventyr. I detta spänningsfält mellan tradition och modernitet infinner sig också en paternalistisk hållning till arbetarklassen. När läroverksgossarna ser framtiden an, om än i narrativ form, ser vi en tydlig konstruktion av ett uppdelat samhälle med klasser var för sig. Läroverksgossarna har i det narrativ om samhällets sociala ordningar, befolkade av arbetare och arbetsgivare, som uppsatserna utgör härvidlag deltagit i en interpellation (Althusser, 1976). Simultant positionerar de sig själva som en medel- och överklass med den specifika uppgiften att i framtiden fostra och disciplinera den framväxande arbetarklassen.

Artikelns resultat bidrar till två forskningslägen. Det första handlar om klassformering. Studien visar hur ett marxistiskt klassbegrepp i kombination med en konstruktivistisk ansats synliggör narrativa aspekter av klassformering i ett svenskt utbildningssammanhang. Studien bygger vidare på metoder för att studera social klassifikation som formulerats av konstruktivistisk klassforskning²⁵¹ samtidigt som den inte överger de traditionella klassbegrepp som återfinns i texter av Marx, Althusser och Thompson och som betonar att klassformering ytterst återgår på en materiell verklighet.²⁵² Det andra forskningsläget handlar om sociala representationer i skoltexter. Studien av hur elever förhandlade de sociala meningserbjudanden som de mötte i skolans läroböcker kompletterar den begränsade forskning som tidigare studerat social klassifikation i läroböcker och som därmed endast fokuserat på en del av

249 Georgi Stiernhielmi, *Hercules* (Upsala: Academiae Typog, 1658).

250 Nils Ekedahl, "Dygdeval och apoteos: Stiernhielms Hercules som dikt och drama," *Sammlaren: Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 121 (2021).

251 Se exempelvis Calvert (1982); Holgersson (2011); Smedberg (2022).

252 Marx (1981); Althusser (1976); Thompson (1963).

hur klass konstruerades i läroverken.²⁵³ Vår studie visar att läroverkseleverna, under intryck av samtida politiska händelser och processer, förändrade sina beskrivningar av klassamhället samtidigt som de genomgående under undersökningsperioden tillskrev sig själva uppfostrande uppgifter gentemot arbetarna. Bidraget till befintlig forskning i fältet består således i att sammanföra två olika teoretiska ansatser i analysen av klassformeringens narrativ och lyfta in och belysa ett tidigare ej undersökt material som också var en väsentlig del av det tidiga 1900-talets klassformering.

Forskningsfinansiering

Artikeln är skriven inom ramen för forskningsprojektet ”Den klasskapande skolan: Det statliga skolväsendet och skapandet av klassidentiteter i skoltexter från 1860–1930” finansierat av Vetenskapsrådet.

About the authors

Johan Wickström is Associate Professor of Studies in Education and Curriculum Studies at the Department of Education, Uppsala University, Sweden.

Email: johan.wickstrom@edu.uu.se.

Linn Areskoug is Senior Lecturer of Studies in Education and Curriculum Studies at the Department of Education, Uppsala University, Sweden.

Email: linn.areskoug@edu.uu.se.

253 Se särskilt Wickström (2008), 306–20, samt Berg och Larsson (2023) med referenser.

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet Uppsala

Högre allmänna läroverket i Falun, F 2 A (Skriftliga prov i studentexamen), vol. 51 (1918–1919), vol. 71 (1930–1931), vol. 75 (1933).

Högre allmänna läroverket i Strängnäs, F II aa (Studentexamen, skriftliga prov, ej gallringsbar serie), vol. 11 (1918–1924), vol. 13 (1929–1931), vol. 14 (1932–1937).

Högre allmänna läroverket i Uppsala med föregångare, F 5 A (Skriftliga prov vid avgångs- och studentexamina), vol. 76 (1919 Vt), vol. 94 (1930 Vt), vol. 96 (1931), vol. 98 (1932–1933 Vt 1933).

Stiftelsen Fjellstedtska skolan, F 4 b (Studentskrivningar), vol. 12 (1919–1921), vol. 16 (1929–1930), vol. 17 (1923–1932), vol. 18 (1932–1934).

Tryckta källor

Odhner, Claes Theodor. *Lärobok i fäderneslandets historia samt grunddragen av Norges och Danmarks historia för realskolan*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, 1908.

Pallin, J.R. *Lärobok i fäderneslandets historia för allmänna läroverkets högre klasser*. Stockholm: P. A. Norstedts & Söner, 1908.

Pallin, J.R och Gustaf Jacobson. *Lärobok i nya tidens historia för allmänna läroverkets högre klasser*. Stockholm: P. A. Norstedts & Söner, 1925.

Rydfors, Anton. *Allmän historia för realskolor, samskolor, flickskolor o.d.* Stockholm: C.E. Fritzes Bokförlags Aktiebolag, 1912.

Litteratur

Althusser, Louis. *Filosofi från en proletär klassynpunkt*. Lund: Arkiv förlag, 1976.

Ambjörnsson, Ronny. *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Stockholm: Carlsson, 2001.

Ammert, Niklas. "Om läroböcker och studiet av dem." I *Att spegla världen: Läromedelsstudier i teori och praktik*, red. Niklas Ammert. Lund: Studentlitteratur, 2018.

Apple, Michael W. "The Text and Cultural Politics," *Educational Researcher* 10, 1992.

Areskoug, Linn. *Den svenske mannens gränsland: Manlighet, nation och modernitet i Sven Lidmans Silfverstååhlssvit*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 46. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Uppsala universitet, 2011.

Berg, Anne. "En demokratisk revolution: De tidiga arbetarorganisationerna och formandet av demokrater från 1840-tal till 1880-tal," i *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, red. Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg and Andreas Åkerlund. Ödeshög: DanagårdLITHO Ab, 2017.

Berg, Anne och Esbjörn Larsson. "Diligent and Docile Workers: Descriptions of the Working Poor and the Social Order in *Läsebok för folkskolan*, 1868–1920's." *Paedagogica Historica*, 59, No 1, 2023.

Berge, Kjell Lars. *Skolestilen som genre*. Oslo: Cappelen, 1988.

Blomqvist, Håkan. *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917: Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*. Stockholm: Hjalmarsson och Högborg förlag, 2017.

- Bowles, Samuel och Herbert Gintis. *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books, 1976.
- Calvert, Peter. *The Concept of Class: An Historical Introduction*. New York: St. Martin's Press, 1982.
- Cannadine, David. *Class in Britain*. New Haven/London: Yale University Press, 1998.
- Day, Gary. *Class: The New Critical Idiom*. London: Taylor & Francis, 2001.
- Eckhardt, Fuchs, Inga Niehaus och Almut Stoletzki. *Das Schulbuch in der Forschung: Analysen und Empfehlungen für die Bildungspraxis*. Göttingen: V & R Unipress, 2014.
- Englund, Tomas. "Undervisning som meningserbjudande." I *Didaktik: Teori, reflektion, praktik*, red. Michael Uljens. Lund: Studentlitteratur, 1997.
- Englund, Tomas. "Om relevansen av begreppet didaktik." *Acta Didactica Norge* 1, nr 1 (2007).
- Florin, Christina and Ulla Johansson. '*Där de härliga lagrarna gro*': Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914. Stockholm: Tiden, 1993.
- Gramsci, Antonio. "Hegemony, Relations of Force, Historical Bloc." I *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916–1935*, red. David Forgacs. New York: New York University Press, 2000.
- Hartman, Sven G. *Det pedagogiska kulturarvet: Traditioner och idéer i svensk undervisningshistoria*. Stockholm: Natur & Kultur, 2005.
- Holgersson, Ulrika. *Klass: Feministiska och kulturanalytiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur, 2011.
- Holgersson, Ulrika. "Klass och postmodernism." *Tidskrift för Genusvetenskap* 3–4 (2008).
- Horgby, Björn. *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*. Stockholm: Carlssons förlag, 1993.
- Jansson, Ina-Maria. *Lärdom och fostran: En guide till skolarkiven på Landsarkivet i Uppsala*. Landsarkivet i Uppsala, Småskriftserie nr 9. Uppsala: Landsarkivet, 2013.
- Landquist, John. *Så skriver man A i modersmålet: 50 uppsatser i studentexamen 1946–1951 samt systematisk förteckning över ämnen för svensk uppsats 1864–1951*. Stockholm: Medén, 1951.
- Larsson, Esbjörn och Johan Prytz. "Läroverk och gymnasieskola." I *Utbildningshistoria: En introduktion*, red. Esbjörn Larsson och Johannes Westberg. Lund: Studentlitteratur, 2024.
- Lundgren, Ulf P. *Att organisera omvärlden: En introduktion till läroplansteori*. Stockholm: Utbildningsförl., 1989.
- Lötmarker, Lena. *Krian i förvandling: Uppsatsämnena och skrivanvisningar för läroverkets svenska uppsatsskrivning*. Lund: Lunds universitet, 2004.
- Magnusson, Lars. *An Economic History of Sweden*. London/New York: Routledge, 2000.
- Marx, Karl. *Filosofins elände*. Göteborg: Proletärlitteratur, 1981.
- Nguyen, Cindy. "Althusser, Ideology and Interpellation." I *The Chicago School of Media Technology*, <https://lucian.uchicago.edu/blogs/mediatheory/keywords/interpellation/>, odaterad.
- Nilsson, Magnus. "Från klass i sig till klass för sig." *Clarté: Partipolitiskt obunden socialistisk tidskrift* 15, nr 1 (2015).
- Norborg, Lars-Arne. *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen: Svensk samhällsutveckling 1809–1992*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1995.

- Petersson, Olof. *Studentexamen*. Stockholm: SNS förlag, 2010.
- Petterson, Lars. *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1992.
- Pihl, Christopher. "Hjältarnas död och frihetens fortbestånd: Historiemedvetande i uppsatser från Högre allmänna läroverket i Uppsala 1930 och 1950." Självständigt arbete på avancerad nivå. Sundsvall: Mittuniversitetet, 2016.
- Resch, Robert Paul. *Althusser and the Renewal of Marxist Social Theory*. Berkeley/Los Angeles/Oxford: California University Press, 1992.
- SCB (Statistiska centralbyrån). *Flickor och pojkar i skolan: En historisk översikt*. Örebro: Statistics Sweden, 2021.
- Sahlé, Anna och Mikael Kalm. "Bedömningspraktik i förändring: Lärares markeringar i studentuppsatser under 100 år." I *Svenskans beskrivning 37: Förhandlingar vid trettiosjunde sammankomsten Åbo 8–10 maj 2019*, red. Sara Haapamäki, Ludvig Forsman och Linda Huldén. Åbo: Åbo Akademi, 2020.
- Sandin, Bengt. *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850*. Lund: Arkiv, 1986.
- Selander, Staffan. "Pedagogiska texter och andra artefakter för kunskap och kommunikation: En översikt över läromedel – perspektiv och forskning." I *Statens Offentliga Utredningar* (SOU 2003:15), 2003.
- Skrak, Henrik. *Folket moget förklarar: Det demokratiska genombrottet i svenska läroböcker 1920–2010*. Lund: Lunds universitet, 2019.
- Smedberg, Carl-Filip. *Klassriket: Socialgruppsindelningen som skillnadsteknologi under 1900-talet*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala Studies in History of Ideas 58. Uppsala: Uppsala universitet, 2022.
- Stiernhielmi, Georgi. *Hercules*. Upsala: Academiae Typog., 1658.
- Thompson, E.P. *The Making of the English Working Class*. London: Victor Gollancz Ltd, 1963.
- Thorén, Bengt. "Studentexamen 1864–1963." I *Studentexamen 100 år*, red. Bengt Thorén. Stockholm: Natur & Kultur, 1963.
- Tingsten, Herbert. *Gud och fosterlandet: Studier i hundra års skolpropaganda*. Stockholm: Norstedts, 1969.
- Ullstad, Evert. "Modersmålet." I *Studentexamen 100 år*, red. Bengt Thorén. Stockholm: Natur & Kultur, 1963.
- Ullström, Sten-Olof. *Likt och olikt: Strindbergsbildens förvandlingar i gymnasiet*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag, 2002.
- Weikart, Richard. "Was Darwin or Spencer the Father of Laizzes-Faire Social Darwinism." *Journal of Economic Behavior & Organization* 71 (2009), 20–28.
- Wickström, Johan. *Våra förfäder var hedningar: Nordisk forntid som myt i den svenska folkskolans pedagogiska texter fram till år 1919*. Religionshistoriska forskningsrapporter från Uppsala, 19. Västerås: Edita Västra Aros, 2008.
- Winther Jørgensen, Marianne och Louise Phillips. *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur, 2000.